

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Նորագույն գյուտերը, մանավանդ հնագիտության ասպարեզում, Հայաստանի պատմությունը հասցնում են մարդու և մարդկային հասարակության սաղմնավորման ժամանակաշրջանին՝ ստորին պալեոլիթին: «Հայ ժողովրդի պատմության» սույն առաջին հատորում ցույց է տրված, որ Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերը, ապա նրանցից առաջացած հայ ժողովուրդը, անցել են նախնադարյան-համայնական հասարակության զարգացման բոլոր փուլերը և ստրկատիրական հասարակարգը: Հատորն ավարտվում է ստրկատիրական հասարակարգի անկման նախօրյակով:

Հայաստանը եղել է հնագույն քաղաքակրթությունների անմիջական հարևան և զարգացել նրանց շրջողակում: Ուստի հայ ժողովրդի պատմության առանձնահատկությունները բացահայտելու համար հարկավոր է ծանոթ լինել նաև այդ երկրների պատմական անցյալին, որոնց ոլորտում ապրել ու զարգացել է մեր երկիրն ու ժողովուրդը, անելով իր ներդրումը համաշխարհային պատմության ու մշակութի մեջ:

Հնագույն հասարակությունները, որոնց հիմքը երկրագործությունն էր, ծնունդ են առել Նեոլիթի, Տիգրիսի և Եփրատի, Ինդոսի ու Գանգեսի և մյուս գետերի արգավանդ հովիտներում: Երկրագործությունը եղել է նստակյաց ապրելավի հիմքը: Սրան զուգընթաց մարդը ծանոթանում է մետաղներին և արտադրության փայտե գործիքներից անցնում մետաղե գործիքներին: Տոհմա-արեւնակցական հարաբերություններն աստիճանաբար իրենց տեղն էին զիջում տերիտորիալ համայնական հարաբերություններին: Սկսվում է նախնադարյան-համայնական կարգերի քայքայման և ստրկատիրական հասարակարգի ձևավորման ժամանակաշրջանը: Այդ ճանապարհով է ընթացել նաև Հայաստանի նախաքրիստոսյան կյանքը:

Աշխատանքի առաջին բաժանումը՝ անասնապահության անշատումը երկրագործությունից, հնարավորություն ստեղծեց արտադրողական ուժերի նոր, աննախընթաց վերելքի համար: Հովվական և երկրագործական ցեղերի միջև հաստատվում է անասնապահական և երկրագործական մթերքների կանոնավոր փոխանակություն: Մանր նահապետական տոհմերն ու համայնքները միավորվելով ստեղծում են ցեղային միություններ, ուժեղանում է սոցիալական տրոհման պրոցեսը, առաջ է գալիս ռազմական վերնախավը: Այս երևույթներն ավելի են խորանում աշխատանքի երկրորդ խոշոր բաժանումից հետո, երբ արհեստն անջատվում է որպես արտադրական գործունեության հատուկ ձև, որը

սպասարկում է և՛ անասնապահներին, և՛ երկրագործներին: Արհեստներն առանձնապես նպաստեցին կանոնավոր փոխանակութեան կարգավորմանը. արհեստագործական արտադրանքը դառնում է ապրանք:

Արտադրական կյանքում տեղի ունեցող այս պրոցեսների արդյունքը եղա՛վ տոհմական կապերի քայքայումը. տոհմը տրոհվում է մի շարք ընտանիքների: Նոր պայմաններում՝ արենակցական կապերը կորցնում են իրենց նշանակութունը և գնալով ավելի մեծ դեր են ստանում տնտեսական և տերիտորիալ կապերը: Տոհմական համայնքը հտին գիծ է մղվում, և այնուհետև վճռական գործոն է դառնում տերիտորիալ-դրացիական համայնքը: Ժամանակի ընթացքում գույքային և սոցիալական անհավասարությունը տոհմի ներսում հանգեցնում է այն բանին, որ համայնքի անդամների ընդհանուր մասսան կախման մեջ է ընկնում հարուստ և տոհմիկ վերնախավից: Ավելի ու ավելի հաճախ հարուստները ստրկացնում են աղքատացած և իրենցից պարտային կախման մեջ ընկած տոհմակիցներին: Ռազմազերիններին ևս, որպես կանոն, ստրկացնում են: Ստեղծված պայմաններում առաջ է գալիս պետութունը, որպես տիրապետող դասակարգների բռնության օրգան: Անդասակարգ հասարակությանը փոխարինում է դասակարգային հասարակությունը: Այսպես, ստրկատիրության հիմքի վրա, առաջ եկան Առաջավոր Ասիայի հնագույն պետությունները, որոնց թվում են Ուրարտուն, ապա Հայկական թագավորությունը:

Սույն հատորում ցույց է տրվում, թե ինչպես հայ ժողովրդի կազմավորման երկարատև պրոցեսի ընթացքում առաջատար դեր է կատարել տնտեսության, պետականության և մշակույթի զարգացման տեսակետից Հայկական լեռնաշխարհի մերթ այս, մերթ այն շրջանը: Բացահայտվում են չորս այդպիսի կենտրոններ:

Խեթական պետականության ժողկման ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. XV—XIII դարեր) կազմավորվող հայ ժողովրդի բնօրրանը, նրա տնտեսական, քաղաքական և մշակույթի կենտրոնն է եղել Փոքր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի սահմանազատման շրջանում գտնվող Հայաստ-Ազգի երկիրը:

Երկրորդ կենտրոնն էր Արմե-Շուպրիան՝ Արևելյան Եփրատի—Արածանիի ներքին հոսանքում և Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Սույն կենտրոնը առաջատար դեր էր խաղում Հայկական լեռնաշխարհում մ. թ. ա. XII—IX դարերում: Այստեղ ձևավորվեցին հայկական պետականության սաղմերը ի դեմս Արմե-Շուպրիա կիսացեղային-կիսապետական միության:

Այս կենտրոնը, այնուհետև, իր տեղը զիջեց Վանա լճի ավազանի արևելյան մասում գտնվող Տուշա-Վան քաղաքի երկրագործական-անասնապահական և մետաղագործական օազիսին: Այստեղ առաջացել էր Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետական կազմավորումը՝ Ուրարտուն: Այս երրորդ կենտրոնը առաջատար էր Հայկական լեռնաշխարհում մ. թ. ա. IX—VII դարերում: Ուրարտուն, իբրև պետություն, իրենից ներկայացնում էր հնազանդեցված ցեղերի և երկրների ռազմավարական մի բռնի միություն: Հավանորեն դրանով էլ պիտի բացատրել այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհում, իրենց երեք-հարյուրամյա տիրապետության շրջանում, ուրարտացիներին այնպես էլ չհաջողվեց տարածել իրենց լեզուն նվաճված տերիտորիաներում և ստեղծել էթնիկական մի մեծ միավորում՝ ժողովուրդ: Սակայն Ուրարտուի թագավորության

գերիշխանություն, և մասնավանդ նրան անմիջականորեն հաջորդած ժամանակաշրջանը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց հայկական ցեղերին լեռնաշխարհի արևմտյան երկրամասերից հետզհետե առաջ խաղալու դեպի արևելք՝ Ուրարտուի սիրտը՝ Տուշպա-Վան։ Այստեղ VI դարի սկզբներին առաջ եկավ հնագույն հայկական պետությունը՝ Երվանդունիների թագավորությունը։ Վերջինի ստեղծումը նշանավորեց հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի ավարտը, ի տարբերություն Ուրարտուի, Հայկական պետությունն առաջ եկավ ցեղային այնպիսի միությունների հիման վրա, որոնք իրենց լեզվով և տնտեսական ու քաղաքական զարգացման մակարդակով միասնություն էին կազմում։ Սրանով պիտի բացատրել այն փաստը, որ Հայկական պետությունը արագորեն տառածվում է Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայի վրա՝ ստեղծելով մեկ միասնական հայկական վաղ-ստրկատիրական թագավորություն։

Վանա լճի ավազանից հայկական էթնիկական տարրերը թափանցում են դեպի հյուսիս՝ Արարատյան դաշտավայր, որը դառնում է արդեն կազմավորված հայ ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային շորորոգ և կարևորագույն կենտրոնը։ Այն դեպի իրեն է ձգում հայկական բոլոր երկրամասերը, միազոդելով նրանց մեկ ընդհանուր պետական կազմակերպության՝ Մեծ Հայքի թագավորության մեջ, որը հիլլենիստական ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրության և Պարթևական թագավորության կողքին դարձավ «օյկոմենների» երրորդ մեծ պետությունը։

Հայաստանի տերիտորիայի աշխարհագրական դիրքը նրան դարձրել էր Արևելքի և Արևմուտքի միջև օրըստօրե զարգացող միջազգային առևտրական փոխանակության կապող օղակ։ Հայաստանը դառնում է այն կենտրոններից մեկը, որտեղ խաչաձևվում են արևմտյան և արևելյան տարրերը մշակույթի, գաղափարախոսության ու պաշտամունքի ասպարեզում։ Այս հանգամանքը իր զորեղ կնիքն է դրել հայ ժողովրդի հետագա զարգացման վրա։

Հայկական պետությունը շարունակում էր զարգանալ ստրկատիրական հասարակարգի ուղիներով։ Ստրկատիրական հասարակությունը տարրեր երկրներում հանգես է եկել բազմազան ձևափոխություններով։ Արևելքի ստրկատիրության ձևերի ուսումնասիրության գործում անգնահատելի ծառայություններ ունեն սովետական գիտնական Վ. Վ. Մտրովեն և նրա հետևորդները։ Արդեն երեսուն տարուց ավելի է, ինչ սովետական գիտնականները զբաղվում են Հին Արևելքի ստրկատիրական հասարակարգի էության ու ձևերի հարցերի ուսումնասիրությամբ։ Ներկայումս սովետական պատմագրության մեջ տիրապետում է այն միասնական տեսակետը, որ Արևելքում, մասնավորապես Առաջավոր Ասիայի երկրներում, ֆեոդալիզմին նախորդել է ստրկատիրական հասարակարգը։

Սովետական արևելագետների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հին Արևելքում գոյություն է ունեցել տնտեսության երկու սիստեմ՝ տիրող դասակարգի տնտեսություն և գյուղական համայնքի տնտեսություն, որոնք զարգացել են մշտական փոխազդեցության պայմաններում։ Առաջին կարգի տնտեսությունը ներկայացված էր արքաների, նրանց մերձավորների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների, ինչպես նաև քրմերի և տիրող դասակարգի այլ ներկայացուցիչների կալվածքներով։ Այս տնտեսություններում նյութական

բարիքների հիմնական արտադրողները գերազանցապես ստրուկներն էին, որոնց կազմը լրացվում էր արտաքին (գերեվարություններ և այլն) և ներքին (ազատ համայնականների ստրկացում) աղբյուրներից: Նրկրորդ կարգի տնտեսություն էր գյուղական համայնքը: Գյուղական համայնքներում միավորված նյութական բարիքների ազատ արտադրողները պարտավոր էին պետության համար զինվորական, շինարարական պարհակներ կատարել և պետական հարկեր մուծել: Գյուղական համայնքը ոչ միայն տնտեսական կազմակերպություն էր, կապված հողի կոլեկտիվ տիրակալման և յուրացման, ինչպես նաև ջրօգտագործման հետ, այլ միաժամանակ նաև քաղաքացիական և քաղաքական կազմակերպություն, ազատ քաղաքացիների կոլեկտիվ: Սակայն ստրկատիրությունը իր կնիքն էր դնում նաև համայնքի ներքին կյանքի վրա: Այստեղ ևս, թեև ոչ մեծ չափով, կիրառվում էր ստրուկների աշխատանքը:

Ներկայումս գնալով ավելի է ամրապնդվում այն կարծիքը, որ Հին Արևելքում զգալի դեր է կատարել վարձու աշխատանքը և իր նշանակությամբ թերևս չի զիջել ստրուկի աշխատանքին: Սովորաբար վարձկաններ էին դառնում համայնքի այն անդամները, որոնք ի վիճակի չէին լինում ետ գնել վաշխառուների մոտ գրավ դրված հողաբաժինները:

Այսպիսով, Հին Արևելքում գոյություն ունեին համայնքի ազատ անդամների շահագործման տարբեր ձևեր: Համայնքի առանձնահատկություններից էր այն, որ նա սոցիալական շերտավորման անընդհատ պրոցես էր ապրում և իր ընդերքից ծնում շահագործողների ու շահագործվողների անտագոնիստական տարրեր:

Ստրկատիրությունը, որպես սոցիալական երևույթ, իր զարգացման գագաթնակետին հասավ հունա-հռոմեական հասարակության մեջ: Ինչպես ներկայումս իրավացիորեն նշում են, դա պայմանավորված էր նրանով, որ ապրանքային տնտեսությունը այստեղ զարգացել էր մեծ չափերով: Անտիկ ստրկատիրությունը, ի տարբերություն արևելյան ստրկատիրությունից, համարվում է ստրկատիրական հասարակարգի «դասական» ձև: Անտիկ հասարակության ճոխ ծաղկումից հետո սկսում է ստրկատիրական հասարակարգի քայքայումն ու անկումը:

Ստրկատիրական հասարակարգի մի երրորդ ձևն էլ կարելի է համարել հելլենիստականը, որի համար բնորոշ էր հին արևելյան ստրկատիրության ձևերի միակցումը անտիկ ստրկատիրության հետ: Հելլենիստական հասարակությունը Առաջավոր Ասիայի երկրների հին արևելյան տիպի ստրկատիրական հասարակարգի զարգացման վերջին փուլն էր: Նրան հաջորդեց հասարակության ֆեոդալականացումը:

Հինգերորդ դարում և նրանից հետո Հայաստանում առաջ եկավ ստվար գրականություն, որտեղ Մեծ Հայքի թագավորությունը նկարագրված է իբրև զուտ ֆեոդալական երկիր: Այս հանգամանքների ճնշման տակ է, որ հայագիտության ավագ ներկայացուցիչները, այնպիսի կարկառուն դեմքեր, ինչպիսիք են Ն. Ադոնցը և Հ. Մանանդյանը, իրենց աշխատություններում հին Հայաստանը ներկայացնում են իբրև ֆեոդալական հասարակարգի կլասիկ երկիր: IV—V դարերի Հայաստանի համար բնորոշ սոցիալական երևույթները նրանք հետագարձ հայացքով տանում են դեպի հին Հայաստանի պետականության

հնագույն ժամանակաշրջանները: Սովետական նոր հայագիտությունը հին Հայաստանի հասարակարգը բոլորովին նոր տեսանկյունով է դիտում, ներածելով այն հելլենիստական Արևելքի ստրկատիրական հասարակարգի համայնապատկերի մեջ:

Հին Հայաստանի հասարակարգի այսօրինակ որակավորման հիմքի վրա հատորում համապատասխան լուսաբանություն է ստանում երկրի քաղաքական վարգացման պատմությունը: Հայկական լեռնաշխարհի և նրա մերձակայքի հնագույն պետական կազմավորումները առավել կամ պակաս շահով իրենց դրսևն են թողել մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի երկրորդ քառորդում նրանց ընդերքում սկզբնավորված հայ պետականության վրա: Ուրարտուի անկումից հետո առաջացած վաղ հայկական պետությունը դժվարին պարագաներում է ծնունդ առել, առաջին իսկ քայլերից ստիպված լինելով անկախության անհավասար պայքար մղել Մեդական, ապա Աքեմենյան աշխարհակալության դեմ: Նրա հետագա զարգացումը, որ տեղի է ունեցել վերջինի գերիշխանության ներքո, բայց ըստ երևույթին սեփական հինավուրց Երվանդունի դինաստիայի պահպանմամբ, ի վերջո հանգեցրել է անկախության, որը անմիջականորեն հաջորդեց Աքեմենյան տերության փլուզմանը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հարվածների ներքո:

Վերածնված պետությունը «Մեծ Հայք» անվան տակ գոյատևում է շուրջ յոթ և կես հարյուրամյակ՝ մ. թ. ա. IV դարի վերջերից մինչև մ. թ. V դարի սկզբները: Նրա կենսունակության գաղտնիքն այն էր, որ ի տարբերություն նրան շրջապատող մի շարք հելլենիստական պետությունների, Հայկական պետությունը խարսխված էր էթնիկական և մշակութային ամբողջություն կազմող հիմքի վրա, որը հայ ժողովրդին ուժ ու տոկունություն տվեց գոյատևելու նաև հետագայում:

Հայկական պետությունը հետզհետե ծավալվում ու տարածում է իր իշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհի այն ծայրամասերի վրա, որոնք ժողովրդի կազմավորման ընթացքում արդեն հայացել էին, բայց անջատ պետություններ էին կազմում և կամ գտնվում էին հարևան պետությունների սահմաններում: Արդեն Երվանդունիներին փոխարինած Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես Ա-ի օրոք (մ. թ. ա. 189—160 թթ.) Մեծ Հայքի թագավորությունը միջազգային քաղաքական ասպարեզ է դուրս գալիս և մրցում տակավին հզոր Սելևկյան պետության հետ: Տիգրան Բ Մեծի ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. 95—55 թթ.) Հայկական պետությունը վերաճում է Առաջավոր Ասիայի աշխարհակալ տերության, ետին պլան մղելով նախորդ շրջանում մեծ հզորության ու ծավալման հասած Պարթևական պետությանը: Այնուհետև Հայկական այդ տերությունը և նրա արևմտյան հարևան ու դաշնակից Պոնտոսը, որը ևս նույն տասնամյակներին մեծ հաջողությունների էր հասել, անխուսափելիորեն բախման մեջ են մտնում դեռևս հարյուրամյակ առաջ դեպի Արևելք ծավալվել սկսած գիշատիչ Հռոմի հետ և պարտվում են: Ի տարբերություն Պոնտոսի, սակայն, որն ի վերջո վերածվում է սոսկ հռոմեական պրովինցիայի, Հայաստանը արտաքին նվաճումները կորցնելով հանդերձ, վերը նշված պատճառներով պահպանվում է որպես խոշոր և ազդեցիկ պետություն:

Սակայն Հայաստանի արտաքին ու ներքին դրությունն այդ ժամանակվանից էապես բարդանում է: Սեղմված լինելով երկու վերոհիշյալ հզոր ուժա-քաղաքական ուժերի՝ Հռոմի և պարթևների միջև և գրավելով կարևոր ստրատեգիական դիրք, Հայաստանը դառնում է հռոմեա-պարթևական մրցակցության՝ նրանց մղած պատերազմների և քաղաքական պայքարի ակամա մասնակից ու ստիպված լինում ըստ պարագաների ապավինել մերթ մեկ մերթ մյուս կողմի հովանավորության: Եթե մ. թ. ա. I դարի կեսից մինչև մ. թ. I դարի կեսը հիմնականում գերակշռում է հռոմեական ազդեցությունը, ապա մ. թ. 63 թվականից սկսած, երբ հայկական գահը զբաղեցնում է պարթև Արշակունի հարստության ներկայացուցիչ Տրդատ Ա-ը, գերակշռությունն անցնում է պարթևներին: Սակայն միևնույն ժամանակ Տրդատ Ա-ից փաստորեն սկիզբ է առնում Արշակունի դինաստիայի մի նոր ճյուղ, որը հայանում է և թագավորում Հայաստանում մինչև 428 թ.:

Հայ ժողովրդի կազմավորման և նրա պետականության զարգացման ու տնտեսական վերելքի հետ մեկտեղ ձևավորվում էր նրա մշակույթը իր հատկանշական գծերով: Այն սկզբնավորվում է Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնիկ ցեղերի ու ժողովուրդների, մասնավորապես խուրրի-ուրարտական տարրի, ինչպես և հնդեվրոպական եկվոր տարրի մշակույթների համաձուլման պարագաներում, և այնուհետև անցնում ներքին զարգացման ու հարստացման ուղի, նաև փոխհարաբերությունների ու փոխազդեցությունների մեջ մտնելով նախ իրանական և ապա հունական մշակույթների հետ: Վերջինիս ներգործմամբ մ. թ. ա. III—I դարերում ողջ Առաջավոր Ասիայում ստեղծված ու ծաղկած այսպես կոչված հելլենիստական մշակույթը իր ոլորտի մեջ է առնում նաև Հայաստանը: Տեղական բազմադարյան ու հարուստ և հունական առաջատար մշակութային ձևերի միաձուլումը հանգեցնում է այստեղ ճոխ մշակույթի առաջացման, որն իր արտահայտությունն է գտնում կյանքի բազմաթիվ՝ թե նյութական և թե հոգեկոր բնագավառներում, բայց սպասարկում է հիմնականում իշխող դասակարգերին և քաղաքային բնակչությանը: Թեև նրա ներթափանցումը բուն ժողովրդի ընդերքը համեմատաբար թույլ էր (ժողովուրդն ապրում էր պատմության ավելի խորը շերտերից եկող իր հնամենի սովորույթներով), այնուամենայնիվ, հելլենիստական մշակույթի դերը Հայաստանի հետագա պատմության մեջ խոշոր եղավ: Նրա գոյությամբ էր նշանակալից շափով պայմանավորված հետագայում քրիստոնեության մուտքը և հաստատումը Հայաստանում, և նրա հիմքի վրա էր, որ գոյացավ ու իր ծաղկմանը հասավ հայկական միջնադարյան հոյակապ մշակույթը:

* * *

Հատորը պատրաստել է հեղինակային կոլեկտիվը հետևյալ կազմով. Առաջելյան Բ. Ն., Դյակոնով Ի. Մ., Երեմյան Ս. Տ., Խանզադյան Է. Վ., Հարությունյան Ն. Վ., Մարտիրոսյան Հ. Ա., Մուշեղյան Խ. Ա., Պրոտրովսկի Բ. Բ., Սահինյան Ա. Ա., Սարգսյան Գ. Խ., Սարգսյան Ս. Հ., Տիրացյան Գ. Ա.: Մասնագրությունը և անվանացանկերը կազմել է Ս. Ս. Կոստանյանը: